

بررسی نگاره مرد سوار بر پرندۀ در
نسخه خطی بقایق الحقایق نصیرالدین
محمد معزم هیکلی با رویکرد شمایل
شناسانه پانوفسکی / ۹۵-۱۱۱

مرد سواره جنگجو مأخذ: نگارندگان

بررسی نگاره مرد سوار بر پرنده در نسخه خطی دقایق الحقایق نصیرالدین محمد معزم هیکلی با رویکرد شمایل شناسانه پانوفسکی*

فائزه رضایی** سعید خودداری نائینی***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱/۱۷

صفحه ۹۵ تا ۱۱۱

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

کتاب دقایق الحقایق؛ یکی از نسخه‌های خطی مصور در باب علوم غریبه است که در آناتولی در سال ۶۷۱ و ۶۷۲ قمری به خط مؤلف و با ۱۵ نقاشی از کاتب نسخه تصویرگری شده است. تلفیق علوم لیمیا، هیمیا، سیمیا و احکام نجوم در شکل‌گیری این کتاب تأثیر داشته است. تصاویر این نسخه ارزش زیادی دارند چراکه اطلاعات گسترده‌ای از اعتقادات مشایخ مسلمان آسیای صغیر، در دوره سلجوقی در اختیار ما قرار می‌دهد. هدف از این پژوهش بررسی مفهوم نگاره مردی سوار بر پرنده در نسخه دقایق الحقایق بر اساس رویکرد ایکونولوژی پانوفسکی است. شمایل‌شناسی دارای سه مرحله اساسی است که می‌تواند لایه‌های معنایی ظاهری و پنهان نقوش را برای ما آشکار کند. سؤال‌هایی که در این زمینه مطرح می‌شوند: ۱. تصویر مردی سوار بر پرنده در این کتاب بر اساس رویکرد شمایل‌شناسی بر پایه چه اعتقاداتی شکل گرفته است و ۲. آیا این اعتقادات منشایی ایرانی دارد؟ ریشه اصلی تصویر مردی سوار بر پرنده بر اساس رویکرد شمایل‌شناسی را در کجا می‌توان یافت؟ روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد علت استفاده از چنین مضمونی را دریافت و ریشه‌های پنهان تصویری مرد سوار بر پرنده را تفسیر کرد. مهم‌ترین نتیجه پژوهش علت استفاده از چنین نقش مایه‌ای را مرتبط با مفاهیم کیهان‌شناختی هند می‌داند. این نقاشی احتمالاً باید از غاز مرکب برهما - خدای سیاره مشتری - الهام گرفته باشد و یا از گارودا، مرکب ویشنو که با سیاره عطارد در ارتباط است.

کلیدواژه‌ها

دقایق الحقایق، هنر نقاشی، مرد سوار بر پرنده، شمایل‌شناسی، هند.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «تحلیل و شناخت نقاشی‌های نسخه دقایق الحقایق» به راهنمایی نویسنده دوم، در دانشگاه هنر تهران است.

** دانش‌آموخته ارشد هنر اسلامی، دانشگاه هنر، شهر تهران، استان تهران (نویسنده مسئول)

Email: Rezaee.faeze96@gmail.com

*** استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه هنر، دانشکده حفاظت و مرمت، شهر تهران، استان تهران

Email: khoddari@gmail.com

مقدمه

از گذشته تاکنون همواره علوم غریبه به دانش‌های سری، پنهان، دور از دسترس عموم و شگفت‌انگیز معنا شده است و در تقسیم‌بندی علوم، برای آن عنوان خفیه (نهانی) را در مقابل علوم آشکار به کار می‌برند. نیشابوری در کتاب غرایب القرآن، علوم غریبه را علوم رازآلود معرفی می‌کند که به انسان توانایی آگاهی از اسرار و امور پنهان و نیز انجام کارهای غیرعادی می‌دهد. این علوم با وجود گستردگی همیشه جزء اسرار بوده‌اند و دست یافتن به آن‌ها برای هرکسی آسان نیست؛ چراکه عالمان این علم به خاطر ترس از سوءاستفاده جاهلان، نگارش‌ها، اعمال و فنون آن را از دیگران مخفی می‌کردند؛ و برای مکتوم ماندن آن، حروف رمزی ویژه‌ای را مورداستفاده قرار می‌دادند. این خطوط جزء خطوط نامتعارف بوده‌اند و قرائت آن برای هر فردی ممکن نیست. همین امر سبب شده باوجود تعداد زیاد نسخه‌های خطی مربوط به علوم غریبه در کتابخانه‌ها، تعداد کمی از این نسخه‌ها منتشر یا مطالعه شوند.

کتاب دقایق الحقایق یکی از این نسخه‌ها است. این نسخه از قدیمی‌ترین کتب مصور مربوط به علوم غریبه در جهان اسلام است که بیش از هفتصد و پنجاه سال قدمت دارد و به زبان فارسی تألیف شده است. موضوع آن دربرگیرنده علوم چون لیمیا، هیمیا، سیمیا و احکام نجوم است. کتاب که دارای جای خالی بسیار و صحافی نامنظم است، احتمالاً حاوی بخش‌هایی از حداقل سه رساله مختلف است اما تنها به نام دو رساله اشاره شده است. دقایق الحقایق (ورق ۵۱-۱۳۲) و مونس العوارف (ورق‌های ۱۳۳-۱۴۶) که به‌طورکلی به نام دقایق الحقایق شناخته می‌شود. دقایق الحقایق در آسیای صغیر نوشته شده است اما در نقاشی‌های کتاب برخلاف نسخه‌های خطی مذهبی در قونیه می‌توان به‌روشنی تأثیر انکارناپذیر هنر روم شرقی را مشاهده کرد و نیز نفوذ بی‌چون‌وچرای شمایل‌پردازی اسلامی که از گذشته وجود داشته است. این نسخه اهمیت زیادی دارد چراکه به زبان فارسی تألیف شده است و اطلاعات گسترده‌ای از اعتقادات مسلمانان آسیای صغیر را در اختیار ما قرار می‌دهد. آنچه درباره این کتاب ضروری به نظر می‌رسد بررسی متن و تصاویر آن است چراکه تصاویر کتاب، نقاشی‌های معمولی نیستند و جنبه‌ی کاربردی دارند. طبق گفته مؤلف نقاشی‌ها موجوداتی فرا طبیعی هستند که از هرکدام آن‌ها در زمان مناسب، با اوراد و بخورات مخصوص برای رسیدن به هدفی می‌توان بهره گرفت. قسمت نخست کتاب حاوی تصاویر نسبتاً مرتب‌بندی با لیمیا یا طلسمات است. بخش اول یا رساله اول این کتاب قابل تقسیم به دو قسمت است. قسمت اول مربوط به طلسمات است که عناوین آن شامل بیان اسرار منازل بیست‌وهشت گانه ماه است و قسمت دوم مربوط به احکام نجوم است.

هدف مقاله حاضر، بررسی تصویری از قسمت اول نسخه (ورق‌های ۱-۴۷) بر اساس رویکرد شمایل‌شناسی است. شمایل‌شناسی دارای سه مرحله اساسی است که می‌تواند لایه‌های معنایی ظاهری و پنهان نقوش را برای ما آشکار کند. در بررسی تصویر نسخه خطی دقایق الحقایق بر اساس رویکرد شمایل‌شناسی **سوال‌هایی** مطرح می‌شود. ۱. تصویر مردی سوار بر پرنده در این کتاب بر اساس رویکرد شمایل‌شناسی بر پایه چه اعتقاداتی شکل گرفته است و آیا این اعتقادات منشایی ایرانی دارد؟ ۲. ریشه اصلی تصویر مردی سوار بر پرنده بر اساس رویکرد شمایل‌شناسی را در کجا می‌توان یافت؟

اهمیت و ضرورت بررسی این نسخه، آشنایی با اعتقادات پیشینیان و تصویرگری علوم غریبه در قرن هفتم است و باریشه‌یابی تصاویر می‌توان دریافت تصاویری که معمولاً در کتب علوم غریبه و اشیا طلسمی به کار می‌روند، تکرار می‌شوند و اگرچه ممکن است در طول زمان و در فرهنگ‌های مختلف دچار تغییراتی شده باشند، اما از اصل یکسانی ناشی شده‌اند.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و شیوه جمع‌آوری اطلاعات با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و اینترنت است.

تحلیل اسنادی بر نگاره مرد سوار بر پرنده در نسخه خطی دقایق الحقایق بر اساس رویکرد پانوفسکی در سه مرحله پیش‌آیکونوگرافی، آیکونوگرافی و شمایل‌شناسی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و نسخ خطی فارسی و عربی الکترونیکی در دسترس از کتابخانه‌های بزرگ ایران و خارج از ایران خواهد بود.

در نخستین مرحله پیش‌آیکونوگرافی، اثر هنری بر اساس عناصر بصری همچون رنگ، شکل، ترکیب‌بندی و غیره موردبررسی قرار می‌گیرد. در اینجا تنها به توصیف دنیای ساختارها و نقش‌مایه‌ها پرداخته می‌شود و دستیابی به موضوع اولیه تصویر، از مهم‌ترین اهداف این مرحله است. (Panofsky, 1955:33)

با توجه به صحافی نامنظم کتاب در ابتدا سعی بر آن شده تا صفحات کتاب مرتب شوند. سپس تصاویر بخش اول معرفی شوند تا بتوان با تصویرگری در بخش اول کتاب آشنا شد. در ادامه بر اساس مرحله اول شمایل‌شناسی تصویر مرد سوار بر پرنده توصیف شده و از نظر بصری بررسی می‌گردد.

در دومین مرحله یعنی تحلیل شمایل‌نگارانه یا آیکونوگرافی، اثر هنری از جنبه معانی قراردادی موردبررسی قرار می‌گیرد و محقق می‌کوشد تا معانی ثانویه مستتر در نقش‌مایه‌های تصویر را شناسایی کند، در این مرحله پژوهشگر به دنبال نزدیک شدن به نیت مؤلف با استفاده

تصویر ۲. ستاره قنطورس، مأخذ: همان fol. 24v.

تصویر ۱. سیاره مشتری، مأخذ: عجایب المخلوقات قزوینی، ۱۷۸. MS cod.arab.464, fol. 16v، مأخذ: کتابخانه باواریا مونیخ.

پیشینه تحقیق

تاکنون کتاب دقایق الحقایق به جز در مقاله The miniatures of the Daqa'iq Al-Haqa'iq a testimony to the cultural diversity of medieval anatolia از باروکند (۱۹۹۱) مورد بررسی قرار نگرفته است. در این مقاله قدیمی به معرفی کلی این کتاب پرداخته شده است. در سایر مقالات و کتب از این مقاله به عنوان مرجع استفاده شده و تنها اشاره کوتاهی به این نسخه و یا یکی از تصاویر آن شده است. گروهی از مطالعات به طور مستقیم به بحث درباره کتاب دقایق الحقایق پرداخته‌اند و یا در یافتن ریشه‌های تصویری آن مفید هستند.

وسل (۲۰۱۲) در مقاله "Talisman From the Iranian world: a Millenary Tradition" منابعی در باب جادو و علوم غریبه که در آن‌ها بازنمایی تصویری دیده می‌شود، نام برده است و این تصاویر را با آداب صائنین که به پرستش سیارات می‌پرداخته‌اند، مرتبط می‌داند. کوهن (۲۰۱۱) در کتاب The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art یکی از نگاره‌های دقایق الحقایق مربوط به بخش دوم را بررسی می‌کند. او همچنین در این کتاب به بررسی اژدهای گره‌خورده و کاربردی که در طلسمات دارد، پرداخته است. فرهاد و باغچی (۲۰۰۹) در کتاب Falnama The Book of Omens توضیح مختصری درباره کتاب دقایق الحقایق می‌دهد و آن را در قالب مجموعه‌ای از موضوعات مرتبط با علوم غریبه با فالنامه‌های مصور قابل‌مقایسه می‌داند و به نحوی دقایق الحقایق را پیش متن فالنامه‌های مصور سده دهم و یازدهم هجری معرفی می‌کند. در کتاب جلوه‌های هنر پارسی، نسخه‌های نفیس ایرانی قرن ۶ تا ۱۱ هجری قمری موجود در کتابخانه ملی فرانسه، ریشار (۱۳۸۳) نسخه‌های ایرانی مربوط به قرن ۶ تا ۱۱ هجری موجود در کتابخانه ملی فرانسه را نام برده که یکی از آن‌ها نسخه

از جنبه روایی اثر است، لذا منابع باواسطه و بی‌واسطه ادبی و غیره که از سوی هنرمند به کار گرفته شده بررسی می‌شود. (Panofsky, 1972:6) در این مرحله متن بخش اول کتاب و متن مربوط به تصویر مرد سوار بر پرند و کاربرد این تصویر بر اساس آن تحلیل می‌شود. در مرحله سوم خوانش تصویری پانوفسکی که تفسیری شمایل‌شناسانه یا آیکونولوژیک است، محقق اثر مرتبط را با دقت بررسی می‌کند. بر اساس نظر این مورخ، برای پی بردن به معنای درونی اثر هنری باید به جست‌وجو در معانی درونی موجود در مدارک و شواهد مرتبط با اثر از قبیل مدارک سیاسی، ادبیات، شعر، مذهب، فلسفه و نیز گرایش‌ها و زمینه‌های اجتماعی دوره با کشور مورد تحقیق پردازیم. (Panofsky, 1972:16)

برای تفسیر نقش مرد سوار بر پرند با جست‌وجو در سایر کتاب‌های مرتبط با علوم غریبه، علت استفاده از چنین مضمونی را دریابد. شیوه تجزیه و تحلیل تصاویر به این صورت بوده است که پس از یافتن تصاویر با موضوع مرد سوار بر پرند، متن مربوط به هر تصویر مطالعه شده تا بر اساس آن نوع پرند و کاربرد و خاصیت طلسمی تصویر را دریابیم و تشابه تصاویر از نظر موضوع و محتوا اثبات شود. با توجه به مواردی مانند تعدد اعضا در تصاویر کتاب، احتمال الهام گرفتن از موارد هندی مطرح می‌شود که در ادامه با جست‌وجو تصاویر در منابع هندی این احتمال قوی‌تر می‌شود.

کتاب دقایق الحقایق دارای ۵۱ نقاشی است که از این میان ۱۷ نقاشی در بخش اول و ۳۴ نقاشی در بخش دوم قرار دارند. البته بعد از مرتب کردن نسخه دو تصویر از بخش اول در بخش دوم قرار می‌گیرند. از میان نقاشی‌های بخش نخست، تصویر مرد سوار بر پرند برای بررسی ریشه‌های تصویری و تحلیلی بر اساس رویکرد شمایل‌شناسی انتخاب شد چراکه تصویری با این موضوع کمتر بررسی شده است. شیوه تجزیه و تحلیل کیفی است.

تصویر ۳. سیاره مشتری، مأخذ: همان: دقایق الحقایق. fol.109V.

طلسم، تعویذ و جادو را گردآوری، ترجمه و نگارش کرده است. در هیچ کدام از تحقیقات قبلی کتاب دقایق الحقایق و تصاویر آن به طور کامل بررسی نشده است.

معرفی نسخه دقایق الحقایق

علوم غریبه علمی بسیار گسترده است و شامل دانش‌های مختلفی مانند کیمیا، لیمیا، هیمیا، سیمیا، ریمیا، جفر، رمل و غیره می‌شود. زمان تکوین این علوم مشخص نیست اما هرکجا که انسان در برابر عوامل طبیعی و انسانی بی‌دفاع بود، تعویذ، طلسمات و ظروف جادو-پزشکی به‌عنوان نیرویی فرا طبیعی و مایه‌ی آرامش به کمک بشر می‌آمد. مسلمانان نیز از این قاعده مستثنا نبودند و علاقه آن‌ها به علوم غریبه از ابتدا وجود داشت و آثاری که ابن ندیم در کتاب خود نام می‌برد نشانه‌ای از این توجه است؛ اما پس از حمله مغول در سده‌های هفتم تا نهم (ه.ق) به سرزمین‌های اسلامی این علاقه به سرعت افزایش یافت. شاید تنها مقایسه نوشته‌های ابن ندیم (د ۲۸۵ ه.ق) و حاجی خلیفه (د ۱۰۶۷ ه.ق) تا حدودی صحت این ادعا را اثبات کند. (گوهری و کاظم بیگی، ۱۳۹۴: ۱۳۸)

علوم غریبه به دلایل مختلفی از در جوامعی که تحت سیطره مغولان بودند، رواجی گسترده یافت و تقریباً همه اقشار جامعه را تحت تأثیر قرار داد. طبیعتاً رواج گسترده آن در جامعه عوامل متعددی داشت؛ پدیده‌هایی طبیعی مانند خسوف، کسوف، زمین لرزه، بیماری‌های همه‌گیر، جنگ، مالیات ناعادلانه، ناامیدی از ساختارهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی برای حل معضلات و عوارض ناشی از تهاجمات بیگانگان، علاقه مغولان به باورهای خرافی

دقایق الحقایق است. درباره مشخصات ظاهری این نسخه توضیح مختصری در این کتاب هست. در کتاب Court And Cosmos The Great Age of the Seljuqs و همکارانش (۲۰۱۶) تأثیر و تأثرات سلسله سلجوقیان در ایران و روم را بررسی می‌کند و دویست و پنجاه شی را به‌عنوان سندی مبنی بر شکوفایی فرهنگی و هنری در این زمان مطالعه می‌کند که یکی از آن‌ها برگ‌های دقایق الحقایق است...

گروه دیگری از منابع به بررسی علوم غریبه، طلسم، جادو و اختربینی پرداخته‌اند. در کتاب فلزکاری غرب ایران در سده‌های ششم و هفتم هجری، طاهرزاده (۱۳۹۴) به بررسی و مطالعه تعدادی از آثار فلزی کاربردی در دوره سلجوقی که هنر فلزکاری در آن رونق خاصی داشته، پرداخته و نقوش روی آن‌ها که شامل صور منطقه البروج و اختران هفت سیاره نیز می‌شود، معرفی می‌نماید.

در مقاله Indian Planetary Images and the tradition of Astral Magic, پینگری (۱۹۸۹) بخش عمده‌ای از سنت تصویری اختربینی سده‌های میانه اسلام و طلسم‌های جادویی نجومی اسلامی را برگرفته از تصاویر نجومی هند می‌داند. در مقاله following the Stars: Images of the Zodiac in Islamic Art کاربنی (۱۹۹۷) به ارتباط بین طالع بینی و علم نجوم در هنر اسلامی می‌پردازد.

در کتاب Magic and Divination in Early Islam ساواژاسمیت (۲۰۰۳) چند مقاله با موضوع طلسم و جادو در اسلام را گردآوری و ترجمه نموده است. موسی پور (۱۳۸۷) در کتاب «دوازده + یک» سیزده پژوهش درباره

تصویر ۴. مرد سوار بر پرند، مأخذ: همان: fol. 10r.

دوم تشکیل می‌دهد. محل و سال کتابت بخش اول مشخص نیست ولی دقایق الحقایق در روز دوشنبه دهم رمضان سال ۶۷۰ در آق سرای و بخش سوم یا مونس العوارف نیز در شوال سال ۶۷۱ در قیصریه تألیف شده‌اند.

مؤلف کتاب

مؤلف کتاب پیشگو، طالع‌بین، ساعت‌ساز و شاعر دربار غیاث‌الدین کبک‌سرو سوم سلطان جوان سلجوقی روم بوده است. او نام کامل خود را «نصیرالدین محمد بن ابراهیم بن عبدالله الرمال المعزم الساعتی الهیکلی نصیری» ثبت کرده است. (ریشار، ۱۳۸۳: ۳۸) نام مؤلف کتاب در شناسنامه بخش اول نیامده است چراکه به‌طور کلی فاقد شناسنامه است و احتمالاً از بین رفته؛ ولی نام محمد بن ابراهیم به‌عنوان مؤلف کتاب چندین بار در نسخه تکرار می‌شود.

نسخه‌شناسی

از این نسخه که دارای جای خالی بسیار و صحافی نامنظم است ۱۴۶ برگ باقی‌مانده است. برگ‌های کتاب بسیار آسیب‌دیده‌اند و در بسیاری از موارد جوهر آن‌ها پاک‌شده است. بخش اول از ورق ۱ تا ۵۰ است و بخش دیگر «دقایق الحقایق» ورق ۵۱ تا ۱۳۲ به نثر نوشته شده است. به نظر

و غیره. در آن دوران پرتنش، جامعه اسلامی سرشار از روحیه نومیدی و احساس ناتوانی بود. حتی حاکمان نیز برای رسیدن به خواسته‌های خود به طلسم و دعا متوسل می‌شدند. (کریمی، ۱۳۹۸: ۱۲) در این شرایط فرهنگی تلفیق علمی چون لیمیا، سیمیا، همیا و احکام نجوم برای رفع مشکلات، رسیدن به خواسته‌ها و پیشگویی آینده تا حدود زیادی در شکل‌گیری اثری عجیب با عنوان دقایق الحقایق تأثیر داشته است. دقایق الحقایق احتمالاً بنا به دلایل ذکرشده و در واکنش به خطرات مغول‌ها که ثبات سیاسی آسیای صغیر را در اواخر قرن هفتم هجری تهدید می‌کردند تألیف شده است. (فرهاد و باغچی، ۲۰۱۰: ۲۴)

دقایق الحقایق به زبان فارسی در قرن هفتم (ق. ۵) تألیف شده است. مؤلف کتاب را به حاکم وقت غیاث‌الدین کبک‌سرو سوم (۶۶۶-۶۸۲ ق. ۵) سلطان جوان سلجوقی روم تقدیم کرده است. این کتاب نسخه‌ای تک متنی است زیرا تمام آن توسط یک شخص تألیف شده است و مطالب کتاب به‌طور کلی با یکدیگر مرتبط‌اند و موضوعی مشابه دارند. دقایق الحقایق دست‌کم از سه رساله تشکیل شده که تنها به دو رساله آن اشاره شده است. این کتاب با وجود این‌که از چند بخش مختلف تشکیل شده اما به‌طور کلی به نام دقایق الحقایق شناخته می‌شود چراکه بخش عمده کتاب را بخش

بررسی نگاره مرد سوار بر پرنده در
نسخه خطی دقایق الحقایق نصیرالدین
محمد معزم هیکلی با رویکرد شمایل
شناسانه پانوفسکی / ۹۵-۱۱۱

تصویر ۶. طلسم، مأخذ: عجایب المخلوقات، کتابخانه ملی فرانسه، پاریس MS Persan 332, fol.67r.

تصویر ۵. کوزه فقاع، نیشابور، ق ۱۱ و ۱۲ میلادی، مأخذ: موزه متروپولیتن 1: URL

تصویر ۷. طلسم مشتری، مأخذ: کتاب سه‌بخشی جواهر الاحجار، خواص الاحجار و منافع الاحجار، ق ۱۰ و ۱۱ هـ.ق. کتابخانه ملی فرانسه، پاریس MS arab.2775, fol.129.v

تصویر ۸. طلسم مشتری، مأخذ: همان fol.80.r

می‌رسد دقایق الحقایق بیش از یک بخش باشد. بخش سوم یا آخر مونس العوارف و ورق‌های ۱۳۳ تا ۱۴۶ را تشکیل می‌دهد که به نظم تصنیف شده و جنگی مصور است. ابعاد هر برگ آن در حدود ۱۷۰×۲۵۵ میلی‌متر است که تقریباً ابعاد برگ‌های آن به ابعاد وزیری (۲۴۰ × ۱۶۰) نزدیک است. نسخه مذکور به خط نسخ و ثلث، با جوهر قهوه‌ای و در هر صفحه ۲۰ سطر نوشته شده است. عناوین به‌گونه‌ای متمایز نوشته شده است تا یافتن آن‌ها برای خواننده آسان بوده و به چشم آید.

برای متمایز کردن عناوین نویسنده از رسم‌الخطی بزرگ‌تر از متن و یا خط ثلث بهره گرفته است و گاهی این خطوط بزرگ‌تر را نیز با رنگی متمایز مانند جوهر مشکی، قرمز، آبی، سبز تیره و زر نوشته است (دور کلماتی که با زر نوشته‌اند دورگیری شده تا بهتر دیده شوند). بعضی از عناوین نیز مانند باب‌ها بسیار کشیده نوشته شده‌اند.

تصاویر کتاب

موضوع اصلی تصاویر کتاب، نقاشی‌های از موکلین مختلف است که در قالب تماثیل انسانی، حیوانی، موجودات تلفیقی از حیوانات و انسان، تصاویر فرشتگان به صورت انسان‌های بالدار و یا موجودات و موضوعات اسطوره‌ای به تصویر درآمده‌اند. مقصود از موکل، ارواحی است که کنترل امور حیات و آدمیان را بر عهده دارند. جادوگران برای راضی کردن و به خدمت درآوردن ارواح، لازم است که ابتدا این ارواح و زیردستانشان را بشناسند و نام‌هایشان را بدانند این تصاویر نیز به منظور احضار موکلان امور زندگی، کمک گرفتن از آن‌ها و رسیدن به خواسته‌های متفاوت تصویر

شده‌اند. به نظر می‌رسد برای احضار موکلین رسم تصویر آن‌ها ضروری است. فرهاد نیز تألیف دقایق الحقایق در قالب مجموعه‌ای از موضوعات مربوط به علوم غریبه همراه با تصاویر را با فالنامه‌های مصور قرن شانزدهم

جدول ۱. ترتیب صحیح قرارگیری اوراق بخش اول دقایق الحقایق، مأخذ: نگارندگان

شماره برگه در نسخه اصلی	شماره برگه نسخه مرتب شده به ترتیب	شماره برگه در نسخه اصلی	شماره برگه نسخه مرتب شده به ترتیب
۲۳	۱۹	۲	۱
۲۴	۲۰	۸	۲
۲۵	۲۱	۱۰	۳
۲۶	۲۲	۱۱	۴
۲۷	۲۳	۳	۵
۲۸	۲۴	۱	۶
۳۰	۲۵	۴	۷
۲۹	۲۶	۱۲	۸
۳۱	۲۷	۱۳	۹
۳۲	۲۸	۱۷	۱۰
۳۳	۲۹	۱۴	۱۱
۳۴	۳۰	۱۵	۱۲
۴۵	۳۱	۱۶	۱۳
۴۶	۳۲	۱۸	۱۴
۴۷	۳۳	۱۹	۱۵
۴۸	۳۴	۲۰	۱۶
۴۹	۳۵	۲۱	۱۷
۵۰	۳۶	۲۲	۱۸

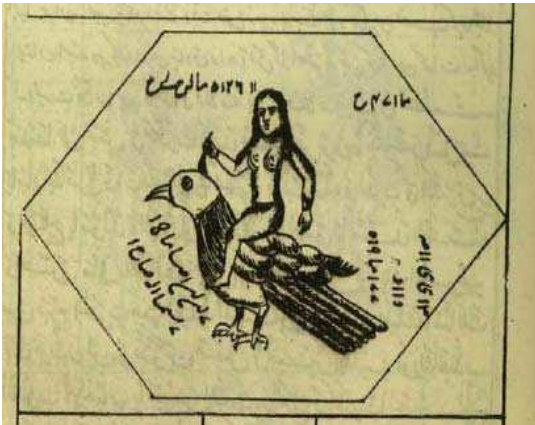
طبیعت نگاری داشته و پیکره‌ها پویایی ندارند؛ اما در نسخه عجایب المخلوقات عناصر چینی و مغولی بیشترند، چهره‌ها با چشمانی کوچک و کشیده تصویر شده‌اند، در بعضی از نقاشی‌ها تصویر حیوانات نسبت به انسان‌ها شباهت بیشتری به طبیعت دارند، نقاشی‌ها دور گیری شده‌اند و همچنین حرکت در نقاشی‌های این نسخه نیز بیشتر است.

آیکونولوژی نگاره مرد سوار بر پرنده توصیف اولیه نگاره مرد سوار بر پرنده

مردی که دستار بر سر دارد و ریش سبیل دارد، بالباسی قرمز رنگ به نحوی که پاهایش مشخص نیست، بر پرندهای گردپای نشسته است. چهره انسان سه رخ و بالاتنه او از روبرو و پرنده از نیم‌رخ تصویر شده است. در دو سوی پرنده و انسان سوار بر آن، دو درخت از نمای روبرو رسم

و اوایل قرن هفدهم میلادی قابل مقایسه می‌داند. (فرهاد و همکاران، ۲۰۱۰: ۲۴)

از جمله کتاب‌هایی که هم‌زمان با نسخه دقایق الحقایق تألیف شده است، عجایب المخلوقات قزوینی در سال ۶۷۸ ه.ق است. عجایب المخلوقات در جنوب عراق و دقایق الحقایق همان‌طور که گفته شد در آناتولی کتابت شده است. این دو نسخه هم‌زمان باهم مصور شده‌اند و از نظر موضوعی نیز دارای اشتراکاتی هستند. در نقاشی‌های این دو نسخه در مواردی مانند چین و شکن در ترسیم لباس‌ها مشابهت وجود دارد اما تفاوت‌های زیادی در سبک تصویرگری نسبت به یکدیگر در آن‌ها دیده می‌شود. در نسخه دقایق الحقایق ترکیبی از هنر اسلامی برگرفته از هنر ایرانی و بیزانسی را می‌بینیم به‌طور مثال چهره‌ها بیزانسی هستند، تناسب سر و بدن رعایت شده است، نقاش سعی در

تصویر ۱۰. خاتم عطار، مأخذ: طلسم اسکندر، کتابخانه مجلس،
۱۳۳۰، صفحه ۵۹

تصویر ۹. خاتم عطار، مأخذ: ذخیره اسکندری، کتابخانه مجلس،
شماره ۶۸۴۱، برگه ۳۰.

شده است.
انسان سوار بر پرنده دودستش را خم کرده است. در دست سمت راست بادبزن حصیری سفید رنگی و در دست دیگرش ظرف کوچک سفالی شکلی را نگه داشته است. پرنده‌ای که بر آن نشسته است احتمالاً مرغابی است چراکه دو پا شبیه پاهای مرغابی دارد و سفیدرنگ است. پرنده با خطوط مشکی تزیین شده و احساسی از پر را به مخاطب می‌دهد. سر پرنده متأسفانه از بین رفته است. نگارگر در این تصویر سعی بر طبیعت نگاری داشته است و چهره مرد بیزانسی است. فضای حاکم بر تصویر تخت و دویعدی است. دودست انسان سوار بر پرنده و دو درخت اطراف او حسی از تقارن و سادگی را به بیننده منتقل می‌کند. (تصویر ۴)

بود. (نلینو، ۱۳۴۹: ۱۵۷) از این رو در ستاره شناسی هندی ۲۷ منزل و در ستاره شناسی چینی و عربی و اسلامی ۲۸ منزل قمر وجود دارد. (نلینو، ۱۳۴۹: ۱۵۴)

اسرار سر بیست و پنج منزل ثریا، دبران، هقعه، ذراع، نثره، طرفه، جبهه، زبره، صرفه، عوا، سماک، غفر، زبانا، الکیل، قلب، شوله، نعائم، بلده، ذابح، سعد بلع، سعد السعود، سعد الاخبیه، فرع مقدم، فرع مؤخر و رشا در دقایق الحقایق آمده است و نام سه منزل شرطین، بطین و هنعه دیده نمی‌شود که احتمالاً ورقه مربوط به آن‌ها از بین رفته و یا گم شده است. نام منزل نثره و رشا در متن دو بار تکرار شده است. با بررسی متن و تصاویر کتاب به نظر می‌رسد اشتباهی در مورد منزل نثره وجود ندارد چراکه یکی از آن‌ها بیان اسرار سر منزل نثره و عجایب او در وحده (در زیر این کلمه، کلمه‌ی دیگری وجود دارد که قابل خواندن نیست اما به نظر می‌رسد توسط خود مؤلف تصحیح شده و کلمه وحده به جای آن آمده است) و دیگری بیان اسرار سر منزل نثره در تفریق است. علاوه بر آن توصیفات که صورت گرفته منافاتی با یکدیگر ندارند.

اما در مورد منزل رشا، به نظر می‌رسد اشتباهی اتفاق افتاده است چراکه متن و تصاویر کتاب گویای آن است که برگ مربوط به رشای اول ((۱۷r.föl)) باید در صفحات نخستین کتاب قرار بگیرد در حالی که منزل رشا منزل آخر قمر است و جزو برگ‌های پایانی مربوط به منازل است. کسی با خط دیگری که خط مؤلف نسخه نیست این منزل را به صرفه تغییر داده است که با توجه به توالی صفحات و تصاویر درست است و این برگه بعد از بیان اسرار سر منزل زبره قرار می‌گیرد؛ اما منزل صرفه نیز در کتاب وجود دارد و وجود دو منزل صرفه با توصیفات کاملاً متمایز و عناوینی کاملاً یکسان درست نیست و احتمالاً مقصود نویسنده مطلب دیگری بوده و یا اشتباهی صورت گرفته است.

با احتمال زیاد می‌توان گفت برگ مربوط به رشای دوم

تحلیل شمایل نگارانه نگاره مرد سوار بر پرنده
برای تحلیل این نگاره لازم است به خود متن مراجعه کنیم. بخش اول کتاب که دربرگیرنده تصویر مرد سوار بر پرنده است، فاقد نام و عنوان می‌باشد. این بخش با توجه به محتوای آن قابل تقسیم به دو بخش است. قسمت اول که موضوع آن طلسمات و عزایم است و به بیان اسرار سر منازل مختلف ماه می‌پردازد. منازل قمر یا خانه‌های ماه تقسیم‌بندی بیست و هشت‌گانه نسبتاً هر شبانه‌روز مسیر گردش کره ماه بر دایره البروج است.

هدف اقوام مختلف (هندیان و چینیان) از تثبیت منازل تعیین مواضع اجرام آسمانی و مقایسه‌ی آن‌ها با مواضع منازل و استخراج احکام نجومی از روی محل ماه در یکی از این منازل در وقت معین به کار بوده است. ماه فلک خود را در مدت ۲۷ روز و ۷ ساعت و ۴۳ دقیقه می‌پیماید و این دوره را دوره‌ی نجومی ماه یا ماه نجومی یا ماه دوری می‌نامند، یعنی پس از تمام شدن آن ماه در ۲۷ یا ۲۸ مین شب به همان ستاره‌ای می‌رسد که حرکتش از آنجا آغاز شده

تصویر ۱۲. طلسم مشتری، مأخذ: تقویم نجومی ۱۳۰۱ ه.ق، کتابخانه ولکام لندن Wellcome Ms pers.373 fol90.v

تصویر ۱۱. خاتم عطارد، مجموعه رسائل مختلفه در رمل و اسرار قاسمی، مأخذ: کتابخانه مجلس، شماره ۱۲۵۰۹، صفحه ۲۲۵

گمان بر گنج باشد چون این صورت را در آنجا بگذارند حرکت می‌کند».

قسمت دوم که شامل مطالبی است که به علم احکام نجوم مربوط می‌شود.

در متن کتاب در توضیح نقاشی مرد سوار بر پرنده آمده است:

صورت وی مانند صورت فردیست بر پشت بط کوهی نشسته و دودست دارد همچون دست آدمیان و به دستی کوزه فقاع گرفته و به دستی مروحه (بادبزن) گرفته و نام وی سمه‌فاطورش بود. (fol.8v)

و هرکس خواهد که کسی را از راه بازگیرد بنویسد این طلسمات را همچون زنان [؟] [....] مشک بر پاره تخته [....] و یا قواق و در زیر سنگ بزرگ نهد و بگوید بستم راه فلان را این فلان را و با خود پاره گل بستان از گل تنور کنان و مانند آدمی سازد و نام وی را بر پشت آن صورت نقش کند و بگوید این صورت فلان است و این طلسم را بر کاغذ بنویسد و در گردن وی بندد طلسمات عجیب این است ... و صورت آن فرشته که موکل است برین منزل این بود این است

و نام‌های این دوازده فرشته دیگر که اول باید خواندن پیش از عمل این است غیاطار ایلیل طارهاغال کما عینور ...

متن مرتبط با این تصویر در کتاب این موجود را فرشته موکل بر منزل ثریا و نام او را سمه‌فاطورش معرفی می‌کند و طبق متن از او برای بازگرداندن کسی از راه دعوت می‌کنند. تصویر با آنچه در متن آمده است مطابقت دارد.

تفسیر شمایل شناسانه نگاره مرد سوار بر پرنده
بر اساس متن دقیق الحقایق این فرشته موکل بر منزل

(۴۵۷.fol) همان رشای اصلی است و اشتباهی در مورد آن صورت نگرفته است زیرا با توجه به متن و تصاویر در انتهای برگه‌های مربوط به اسرار منازل قمر قرار می‌گیرد. بعد از آن نیز متن مرتبط با منازل تمام می‌شود و مؤلف مبحث جدیدی را شروع می‌کند.

در این بخش بعد از ذکر عناوین منازل قمر، فرشته موکل بر هر منزل را نام می‌برد و به توصیف شکل و شمایل و ظاهر آن می‌پردازد. مؤلف از هر وسیله از خط و نقش و نقاشی و ... در کنار عبارات عجیب و غریب، اسامی شگفت و ادعاهای غیرعادی و عجیب تلاش کرده است تا مطالبی را به عنوان راه حل برون رفت از مشکلاتی مانند خستگی راه طولانی، آفت زنبوران و دام‌ها و کبوتران، آمدن سحر در خانه، بیماری، حمله سگ، گرگ و اژدها، صرع، آمدن دیو و پری به خانه و موارد بسیار دیگری ارائه کند.

سپس از خاصیت طلسم مذکور صحبت می‌کند و برای مؤثر واقع شدن آن باید بر چه ماده‌ای نوشته شود، بخور مخصوص آن چیست و در چه زمانی باید انجام شود، توضیح می‌دهد. بعد از آن نیز از اسامی عجیب و غریب فرشتگان، دیوان، جنیان و موکلانی که برای این دعوت و انجام طلسم ضروری است نام می‌برد. در کنار آن‌ها نیز اسامی خداوند، متونی به عربی و عبری، حروفی عجیب و غریب، جداول و شمایی دیده می‌شود.

در بین مطالبی که در مورد اسرار منازل مختلف ذکر می‌شود، مطلبی تحت عنوان «حکایت عجیب صوره صنم رصاص این است» آمده که در آن ساخت این صنم را به سلیمان نسبت می‌دهد و حکایتی را درباره صورت صنم رصاص بیان می‌کند. سپس در مورد خاصیت طلسمی این صنم می‌گوید که برای یافتن گنج به کار می‌رود و «هر جا

جدول ۲. تصاویر بخش اول دقایق الحقایق، مأخذ: نگارندگان.

 <p>۹-انسان با سه سر گرگ، مار و سیمرغ (fol. ۱۵۲).</p>	 <p>۱-لاک پشت دو سر (۳۲.fol)</p>
 <p>۱۰-زرافه برگشته (fol.۱۵۲).</p>	 <p>۲-خرچنگ و ماه و قورباغه (fol. ۸۲).</p>
 <p>۱۱-زن با چادر سفید و دو کودک (fol.۱۷۷).</p>	 <p>۳-دو مار گره خورده با دست انسان همان (fol. ۸۲)</p>
 <p>۱۲-مرد سواره جنگجو (fol.۱۸۲)</p>	 <p>۴-مرد سوار بر مرغابی (fol.۱۰۲)</p>
 <p>۱۳-پرنده دو سر (fol. ۴۵۷) (fol. ۴۵۷)</p>	 <p>۵-لکک چهارپا (۱۰۷.fol)</p>
 <p>۱۴-مرد با کاسه (fol. ۴۶۲)</p>	 <p>۶-اژدهای دو سر (۱۱۷.fol)</p>
 <p>۱۵-فیل (fol. ۴۶۷).</p>	 <p>۷-انسان با پنج سر مار شکل، (fol. ۱۳۷)</p>
 <p>۸-قوچ و لکک (fol. ۱۳۲) (fol. ۱۳۲)</p>	

قَصِيْبُ» کتاب سه‌بخشی جواهر الاحجار، خواص الاحجار و منافع الاحجار، ۹۰۷-۱۰۰۹، کتابخانه ملی فرانسه، پاریس (MS arab.2775, fol.129.v)

«صورت مردی با پوششی نیکو که سوار بر کرکسی است و بین دستانش نه‌ری است که در اطرافش علف‌های سبز است؛ و در یکی از دستانش عصایی است.»

تصویر ۷. طلسم مشتری، مأخذ: کتاب سه‌بخشی جواهر الاحجار، خواص الاحجار و منافع الاحجار، ق ۱۰ و ۱۱ ه.ق. کتابخانه ملی فرانسه، پاریس MS arab.2775, fol.129.v در کاربرد طلسم آمده است که هرچه شخص بخواهد به او خواهند داد و مردم او را دوست دارند و هرچه بشنود حفظ می‌شود و به خاطرش می‌ماند. تصویر و کاربرد این طلسم با تصویری که در عجایب المخلوقات آمده است مشابهت زیادی دارد. با بررسی دو خاتم عطارد و مشتری، می‌توان فهمید که کاربرد آن‌ها در بسیاری از امور مشابه است. البته این امر را در ویژگی‌های شخصیتی این دو سیاره نیز می‌توان دید. به طوری که در بخش دوم دقایق الحقایق عطارد با نامه و قلم و مشتری با کتابی در دست بازنمایی شده‌اند.

در نسخه‌ای از کتاب ذخیره اسکندری که در سده یازدهم کتابت شده نیز می‌توان این تصویر را دید. (تصویر ۹) در این نسخه این نقش‌مایه را خاتم عطارد معرفی می‌کند اما نوع پرنده را مشخص نمی‌کند. کاربرد این طلسم را برای تسخیر کتاب و وزرا و اصحاب قلم و حکام، درمان صرع و مالیخولیا و برطرف‌کننده ترس کودکان می‌داند. سیاره عطارد که در بخش دوم دقایق الحقایق نیز تصویر شده است، در شمایل کاتبی که قلم و نامه به دست دارد، بازنمایی می‌شود. با توجه به ویژگی‌های شخصیتی عطارد کاربرد طلسم در تسخیر وزرا و اصحاب قلم توجیه‌پذیر است.

«در خاتم عطارد این خاتم صالح است برای تسخیر کتاب و وزرا و اصحاب قلم و حکام و صاحب آن ذکی و المعی بود که هرچه بشنود یاد گیرد و هیچ‌کس به محبت برو غالب نیاید و از امور عطاردیه حکمیه علمیه هرچی خواهد او را میسر شود و حدس و ظنون او صحیح باشد به‌واقع مطابق افتد و او حکیم نفس وافر عقل و صاحب‌رأی بود و بسیار مشکل‌ها در خواب برو بود حل گردد و اگر این خاتم بر مصروع معلق کنند از آله صرع نماید و اگر کودکانی که در خواب می‌ترسند و می‌گریند معلق دارند ترس و گریه آنها زایل شود و صاحب آن از مالیخولیا نیز شفا یابد...» (نسخه خطی ذخیره اسکندری، کتابخانه مجلس، شماره ۶۸۴۱، ۳۰ ر.)

در نسخه دیگری از این کتاب نیز همین تصویر با همان کاربرد را می‌بینیم که به جای مرد، زنی برهنه بر پرنده سوار است. (تصویر ۱۰)

در نسخه متأخر دیگری که مجموعه‌ای در باب علوم غریبه

تصویر ۱۲. طلسم مشتری، مأخذ: همان، fol.93.v

ثریا، موجب بسته شدن راه شخص موردنظر و برگشتن او خواهد شد. مشابه این تصویر در کتب مربوط به علوم غریبه و طلسمات متأخرتر نیز دیده می‌شود که هرکدام کاربردهایی متفاوت دارند. علاوه بر آن مشابه این نقش‌مایه در منابع هندی نیز دیده می‌شود که امکان الهام گرفتن این نقش از منابع هندی را نیز مطرح می‌کند.

قدیمی‌ترین نسخه‌ای که در آن مشابه این نقش‌مایه را می‌توان دید، عجایب المخلوقات است. در نسخه عجایب المخلوقات مربوط به قرن هشتم هجری (۷۹۰ ه.ق)، در بخشی که خواص جادویی مربوط به معادن و جواهرات را بیان می‌کند، نقش کردن مردی سوار بر پرنده بر سنگ بلور را توصیه می‌کند. (تصویر ۶) از جمله خواص آن برآورده شدن همه خواسته‌ها می‌داند. خاتم مشتری یا عطارد بودن این تصویر در کتاب ذکر نشده است اما زمان مناسب آن را هنگامی که قمر در مشتری است و پرنده را کرکس معرفی می‌کند.

در کتاب عربی سه‌بخشی جواهر الاحجار، خواص الاحجار و منافع الاحجار به تاریخ ۹۰۷-۱۰۰۹ هجری نیز مشابه این نقش‌مایه دیده می‌شود. بخش منافع الاحجار این کتاب به خاصیت طلسمی و جادویی سنگ‌ها می‌پردازد.

در این تصویر که شمایل انسانی مشتری است، سوار بر عقابی تصویر شده است. (تصویر ۷) در یک دست او نیز قلم و طومار است. متن کاربرد این طلسم را فهمیدن مطالب، آگاهی از رموز مخفی و ... می‌داند.

در تصویر دیگری (تصویر ۸) نیز طلسم مشتری این‌گونه توصیف شده است:

«هو مثال مشتری صورة رجلٍ علیه بردٌ حسنه و راکبٌ علی نسر و بین یدیه نهراً ما فی حاشیته حشایش خضر بیده

تصویر ۱۵. عطارد سوار بر غاز، مأخذ: همان: 17

تصویر ۱۴. زحل سوار بر غاز، مأخذ: Pingree, 1989:15

با یکی از خدایان مرتبط شده‌اند و بسیاری از ویژگی‌های خدایان به‌خصوص مرکب‌هایشان، به سیاره مرتبط با آن‌ها منسوب شده است. به بیانی سنت استفاده از حیوانی خاص به‌عنوان مرکب، به تصاویر نجومی هند راه می‌یابد. این در حالی است که نقش‌مایه‌هایی از این دست و به‌طور کلی نوشته‌ها و تصاویر نجومی هندی، از طریق حرانیان، به تصاویر جادویی و طلسم گونه اسلامی و اروپایی اضافه می‌شود. حرانیان که صائین نیز نامیده می‌شوند، در زمینه انتقال علوم غریبه به جهان اسلام نقش عمده‌ای داشتند. (ادهم، ۱۳۹۸: ۸۶ و ۸۷)

این مسئله باعث راه‌یابی تصاویر اختر بینانه هندی، به سنت تصویرسازی اسلامی نیز می‌شود. در این منابع که سیارات در شمایل انسانی بازنمایی می‌شوند، هر سیاره‌ای بر مرکبی سوار است که البته در همه منابع ثابت و یکسان نیست به‌طور مثال در منبعی؛^۱ مریخ سوار بر گوسفند، عطارد سوار بر طاووس، مشتری سوار بر پرنده‌ای احتمالاً غاز، زهره سوار بر قورباغه توصیف شده‌اند در حالی که در منبع دیگری^۲ ماه سوار بر غاز و مشتری سوار بر قورباغه بیان شده است. در منابع دیگری عطارد و زحل نیز سوار بر غاز تصویر شده‌اند؛ و در منابع مختلف، مرکب مشتری در طی زمان دچار تغییر و تحولاتی شده است و در منابع اسلامی مرکب مشتری به عقاب یا کرکس تبدیل شده است؛ و گاهی مرکب او به سیارات

است نیز همین تصویر تحت عنوان خاتم عطارد معرفی شده است که کاربرد آن نیز مشابه خاتم عطارد در نخیره اسکندری است. (تصویر ۱۱)

در نسخه تقویم نجومی مردی را سوار بر پرنده‌ای تصویر کرده است. (تصویر ۱۲) متن این پرنده را کرکس و طلسم را مربوط به مشتری معرفی می‌کند و کاربرد آن را برآورده شدن خواسته‌ها و محبوب شدن در میان مردم می‌داند.

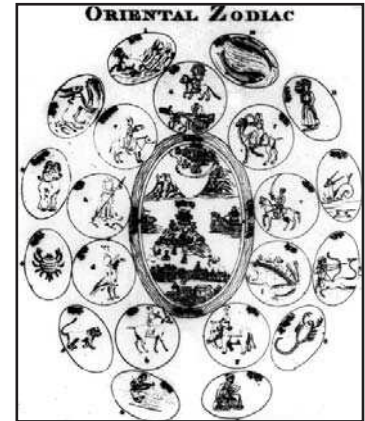
طلسم دوم که تعلق به مشتری دارد روز پنجشنبه و ساعت اول یا دوم که قمر در قوس باشد یا در حوت و ناظر به مشتری ... صورت مردی که بر کرکسی نشسته و جامه‌ی [...] قیمتی پوشیده در دست [...] گرفته و ... مستجاب‌الدعوه گردد و در نظر خلائق محبوب باشد ... تقویم نجومی ۱۳۰۱ هـ.ق، کتابخانه ولکام لندن (Wellcome Ms pers.373 fo193.v)

ازجمله تصاویر دیگری که از انسان سوار بر پرنده دیده می‌شود، در بازنمایی سیارات در منابع هندی است. (تصویر ۱۴-۱۵ و ۱۶)

باید افزود که بخش عمده‌ای از سنت تصویری مربوط به اختربینی در قرون میانی اسلام و طلسم‌های جادویی نجومی اسلامی، از تصاویر نجومی هند تأثیر پذیرفته است. منشأ تصویرسازی‌های نجومی هند نیز به خدایان هندو می‌رسد. در آیین نیایش سیارات در هند، هرکدام از سیارات

تصویر ۱۷. برهما سوار بر غاز، هند، اوایل ق ۱۹ م، مأخذ: URL:2

تصویر ۱۶. منطقه البروج در حال گردش به دور زمین و سایر سیارات، مأخذ: همان، ۱۸

مرکب ویشنو که با سیاره عطارد در ارتباط است. (تصویر ۱۷ و ۱۸ و ۱۹) به نظر نمی‌رسد این پرنده از عقابی که در غرب سیاره مشتری را با آن تصویر می‌کنند، الهام گرفته باشد. (Pingree, 1989: 8) در باقی تصاویر نیز پرنده تصویر شده شباهت بیشتری به غاز دارد تا به عقاب و کرکس. در تصویری که در دقیق الحقایق نیز وجود دارد، مرد سوار بر مرغابی تصویر شده است که غاز و مرغابی از یک خانواده هستند و تشابه

دیگری مانند عطارد رسیده است و عطارد سوار بر این پرنده است. (Pingree, 1989: 6,7) اما نکته قابل توجه در تصویر ۸، مشتری سوار بر پرنده‌ای است که متن آن را کرکس معرفی می‌کند، اما پرنده تصویر شده با پرنده‌ای که عطارد سوار بر آن است (تصویر ۱۵) کاملاً مشابه است. این پرنده احتمالاً باید از غاز مرکب برهما - خدای سیاره مشتری - الهام گرفته باشد و یا از گارودا پرنده افسانه‌ای،

تصویر ۱۹. برهما سوار بر غاز، تبت، قرن ۱۷ و ۱۸ م، برنز، مأخذ: URL:4

تصویر ۱۸. برهما سوار بر غاز، هند، اوایل ق ۱۸ م، مأخذ: URL:3

زیادتی با تصاویر بررسی شده دارد. اشیا نمادین بادبزن و کوزه فقاع که در دستانش است، در دیگر تصاویر دیده نمی‌شود اما در آیین هندو برهما را به صورت انسانی مجسم می‌کنند که پوستی قرمز دارد و دارای چهار سر و چهار دست است. برهما در دست‌های خود یک کوزه، یک تسبیح، یک قاشق مقدس و نسخه‌ای از وداها را نگاه داشته است. (وارنر، ۱۳۸۶: ۴۵۴) علاوه بر غاز مرکب برهما، کوزه در دستان او نیز به کوزه فقاع و رنگ قرمز پوست او با پوشش قرمز رنگ مرد سوار بر پرنده در دقایق الحقایق شباهت دارد. (تصویر ۱۷ و ۱۸)

این امر احتمال تأثیر گرفتن تصویر انسان سوار بر پرنده در دقایق الحقایق از سنت‌های تصویری به‌کاررفته در آیکونوگرافی نجومی هند را بیشتر می‌کند.

جدول ۳. تحلیل تصویر انسان سوار بر پرنده بر اساس رویکرد پانوفسکی، مأخذ: نگارندگان

<p>مردی که دستار بر سر دارد و ریش سیبیل دارد، بالباسی قرمز رنگ به نحوی که پاهایش مشخص نیست، بر مرغابی گردپای نشسته است. چهره انسان سه رخ و بالاتنه او از روبرو و پرنده از نیم رخ تصویر شده است. در دو سوی پرنده و انسان سوار بر آن، دو درخت از نمای روبرو رسم شده است. انسان سوار بر پرنده دودستش را خم کرده است. در دست سمت راست بادبزن حصیری سفیدرنگی و در دست دیگرش ظرف کوچک سفالی شکلی را نگاه داشته است.</p>	<p>توصیف اولیه نگاره مرد سوار بر پرنده</p>
<p>متن مرتبط با این تصویر در کتاب این موجود را فرشته موکل بر منزل ثریا و نام او را سمه‌فطورش معرفی می‌کند و طبق متن موجب بسته شدن راه شخص موردنظر و برگشتن او خواهد شد. تصویر با آنچه در متن آمده است مطابقت دارد.</p>	<p>تحلیل شمایل‌نگارانه نگاره مرد سوار بر پرنده</p>
 <p>مشابه این تصویر در کتب مربوط به علوم غریبه و طلسمات متأخرتر نیز دیده می‌شود که هرکدام کاربردهایی متفاوت دارند؛ اما این پرنده منشایی ایرانی ندارد و احتمالاً باید از غاز مرکب برهما - خدای سیاره مشتری - الهام گرفته باشد و یا از گارودا پرنده افسانه‌ای، مرکب ویشنو که با سیاره عطارد در ارتباط است. به نظر نمی‌رسد این پرنده از عقابی که در غرب سیاره مشتری را با آن تصویر می‌کنند، الهام گرفته باشد. در باقی تصاویر نیز پرنده تصویر شده شباهت بیشتری به غاز دارد تا به عقاب و کرکس. در تصویری که در دقایق الحقایق نیز وجود دارد، مرد سوار بر مرغابی تصویر شده که غاز و مرغابی از یک خانواده هستند و تشابه زیادی با تصاویر بررسی شده دارد. اشیا نمادین بادبزن و کوزه فقاع که در دستانش است، در دیگر تصاویر دیده نمی‌شود اما در آیین هندو برهما را به صورت انسانی مجسم می‌کنند که پوستی قرمز دارد و دارای چهار سر و چهار دست است. برهما در دست‌های خود یک کوزه، یک تسبیح، یک قاشق مقدس و نسخه‌ای از وداها را نگاه داشته است.</p>	<p>تفسیر شمایل شناسانه نگاره مرد سوار بر پرنده</p>

نتیجه

کتاب دقایق الحقایق کتابی فارسی در باب علوم غریبه و طلسمات است که نقاشی‌های عجیب حیوانی، انسانی و تلفیقی بر اهمیت آن افزوده است. یکی از تصاویر کتاب انسان سوار بر پرنده است که در این پژوهش بر اساس رویکردشمال‌شناسی مورد بررسی قرار گرفت. نمونه‌هایی از انسان سوار بر پرنده در کتاب‌های مرتبط با علوم غریبه مطالعه شد تا بتوان در مورد علت استفاده از چنین مضمونی صحبت کرد و آن را تحلیل و ریشه‌یابی کرد. در گام نخستشمال‌شناسی و توصیف نگاره انسان سوار بر پرنده، به توصیف ظاهری این نگاره پرداخته شد. می‌توان گفت تصویر ساده و واقع‌گراست و در آن از سنت‌های تصویری بیزانسی و اسلامی کمک گرفته است. فضای حاکم بر تصویر تخت و دوبردی است. در گام دوم و تحلیل شمایل‌نگارانه نگاره انسان سوار بر پرنده، به خود متن مراجعه کرده و متن بخش اول و بخش مربوط به این تصویر و میزان تطابق متن و نگاره مطالعه شد. متن این موجود را فرشته موکل منزل ثریا معرفی می‌کند و می‌گوید بر پشت بط کوهی نشسته است و در یکی از دستانش کوزه ففعا و در دیگری بادبزن دارد. آنچه توصیف شده است با تصویر تطابق دارد. درباره کاربرد این نگاره می‌توان گفت جادوگران برای راضی کردن و به خدمت درآوردن ارواح، لازم است که ارواح و زیردستانشان را بشناسند و نام‌هایشان را بدانند. به نظر می‌رسد برای احضار موکلین رسم تصویر آن‌ها ضروری است. طبق متن از این تصویر برای بازگرداندن کسی از راه دعوت می‌کنند. در گام سوم و تفسیر شمایل‌شناسانه نگاره مرد سوار بر پرنده و در پاسخ به سؤال اصلی ریشه‌های اعتقاداتی استفاده از تصویر مردی سوار بر پرنده در کتاب و ریشه و مبدأ این تصویر، سایر متون بررسی شدند. باید گفت بنیان نظری علوم غریبه و طلسمات وابسته و وامدار اختربینی است، این تصویر نیز از همان بنیان‌های نظری ناشی می‌شود. اکثر طلسمات قدیمی پیکره‌های نجومی را مصور کرده‌اند. در میان منابع مکتوبی که در جهان اسلام شناخته شده است، فلسفه صائبین حران مبنی بر پرستش سیارات، به‌طور مستقیم با سنت ترسیم تصاویر بر طلسم‌ها ارتباط دارد؛ اما دستور جادوی صائبین حران در اصل برگرفته از منابع هندی و همچنین منابع بابلیان است و در نتیجه آنچه وارد دنیای اسلام شد، در اصل بر پایه آیین پرستش سیارات هندیان بود. می‌توان گفت بخش عمده‌ای از سنت تصویری اختربینی و طلسم‌های جادویی نجومی میانی اسلام، از آیکونوگرافی نجومی هند تأثیر گرفته است. ریشه تصاویر نجومی در هند نیز به خدایان هندو می‌رسد. حرانیان در زمینه انتقال نوشته‌ها و تصاویر نجومی هندیان به جهان اسلام نقش عمده‌ای داشتند. ریشه اعتقاداتی که سبب تصویر کردن نقش مردی سوار بر پرنده در نسخه خطی دقایق الحقایق که کاربرد طلسمانی دارد، بر اساس آیکونولوژی، گمان می‌رود به هند بازگردد و ریشه ایرانی ندارد. ایران و هند در طول زمان ارتباط تاریخی نزدیکی داشته‌اند. در طول میلیون‌ها سال این دو کشور در زبان، مذهب، هنر، فرهنگ، غذا و سایر سنت‌ها باهم در تعامل بوده‌اند و مبادلات فرهنگی بسیاری داشته‌اند. این نقاشی را می‌توان ناشی از همین مبادلات فرهنگی دانست که احتمالاً باید از غاز مرکب برهما - خدای سیاره مشتری - الهام گرفته باشد و یا از گارودا پرنده افسانه‌ای، مرکب ویشنو که با سیاره عطارد در ارتباط است.

منابع و مأخذ

ادهم، نیما (۱۳۹۸). دگر ریختی در تصاویر چاپ سنگی اسکندرنامه نقالی، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه هنر، تهران
رضازاده، طاهر (۱۳۹۴)، فلزکاری غرب ایران در سده‌های ششم و هفتم هجری، تهران: انتشارات

علمی و فرهنگی

ریشار، فرانسیس (۱۳۸۳)، جلوه‌های هنر پارسی: نسخه‌های نفیس ایرانی قرن ۶ تا ۱۱ هجری قمری موجود در کتابخانه ملی فرانسه، ترجمه عبدالمحمد روح‌بخشان، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

کریمی، بهزاد (۱۳۹۸). طرح‌واره‌ای در باب پژوهش تاریخ و متن در حوزه علوم غریبه، تاریخ نو، شماره ۲۹، ص ۲۰-۹

گوهری، مصطفی و کاظم بیگی، محمدعلی (۱۳۹۴). وضعیت علوم غریبه پس از حمله مغول بررسی موردی آثار ملاحسین واعظ کاشفی، تاریخ و فرهنگ، شماره ۹۵، ص ۱۵۷-۱۳۷

موسی پور، ابراهیم (۱۳۸۷). تعویذ در دوازده + یک، ترجمه و گردآوری ابراهیم موسی پور، تهران: انتشارات کتاب مرجع

نسخه دقایق الحقایق، متعلق به ۶۷۰-۵۶۷۱ ه.ق، محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه شماره MsPersan ۱۷۴
نسخه تقویم نجومی، متعلق به ۱۳۰۱ ه.ق، محفوظ در کتابخانه ولکام لندن Wellcome Ms pers.373

نسخه ذخیره اسکندری، متعلق به ۱۰۳۲ ه.ق، محفوظ در کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۴۱۶۷

نسخه ذخیره اسکندری، متعلق به قرن یازدهم، محفوظ در کتابخانه مجلس، شماره ۶۸۴۱

نسخه عجایب المخلوقات، متعلق به ۷۹۰ ه.ق، محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه، شماره Ms Persan ۳۳۲

نسخه جواهر الاحجار، خواص الاحجار و منافع الاحجار، متعلق به ۹۰۷-۱۰۰۹ ه.ق، محفوظ در کتابخانه ملی فرانسه

Ms arab.2775

وارنر، رکس (۱۳۸۶). دانشنامه اساطیر جهان، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: اسطوره نلینو، کرلو الفونسو (۱۳۴۹). تاریخ نجوم اسلامی (ترجمه کتاب علم الفلك)، ترجمه احمد آرام، تهران: انتشارات کانون نشر و پژوهش‌های اسلامی

Berlekamp, Persis.(2011). Wonder, Image and Cosmos in Medieval Islam. London: Yale University Press

Canby, sheila R. etc.(2016). Court and Cosmos The Great Age of the Seljuqs. New York: The Metropolitan Museum of Art

Farhad, Massumeh and Bagci, Serpil.(2010). Falnama: The Book of Omens. United kingdom: Arthur M. Sackler Gallery

Keshavarz, Fateme(1986). A Descriptive and Analytical Catalogue of Persian Manuscripts. London: The WellcomeInstitute for the History of Medicine

Kuehn, Sara.(2011). The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art. Leiden: Koninklijke Brill NV

Panofsky, Erwin. 1972. Studies in Iconology (humanistic themes in the art of the renaissance. Icon Editions, New York

Panofsky, Erwin. 1955. Meaning in the Visual Arts, Dobleday Anchor Books, NewYork.

Pingree, David(1980). Some of the Sources of Ghayat al-hakim. Journal of the

Warburg and Courtauld Institute, 43, 1-15

Pingree, David(1989). Indian Planetary Images and the Tradition of Astral Magic.

Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 52, 1-18

URL1: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449482>

URL2:<https://collections.vam.ac.uk/item/O81891/brhma-riding-on-his-goose-painting-unknown/>

URL3:https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1720_CE_Brahma_on_hamsa,_Pahari_school_of_chitra,_Mankot_Himachal_Pradesh.jpg

URL4:https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Brahma_on_Hamsa,_Tibet,_17th-18th_century,_gilt_bronze_and_polychrome,_HAA.JPG

Vesel, ziva (2012). Talisman From the Iranian world in The Art and Material Culture of Iranian Shi'ism, ed. Pedram Khosronejad. London:I.B.Tauris

شپږېشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Study of a man riding a bird in Daqa'iq al-haqa'iq Nasir al-Din Muhammad al-Mu'azzim al-Haykali base on panofsky iconology approach*

Faeze rezaee, MA. In Islamic Art, Art University, Tehran, Iran

Saeed Khoddari Naeini, Assistant Professor and Faculty Member of Art University, faculty of Conservation and Restoration, Tehran, Iran

Received: 2021/12/05 Accepted: 2022/04/19

Mankind has always tried to achieve his desires by relying on occult sciences and the conquest of superior powers. This science has gone through a long history without any beginning date and no historical period has been excluded from it, because phenomena such as eclipses, comets, earthquakes, epidemics, wars, unfair taxes, etc. have always existed, and all have caused personal concern and insecurity. While human beings were defenseless against natural and unnatural factors, diseases, etc., occult sciences came to help mankind as a transcendental force, and with the help of amulets, spells, medical magic utensils, etc., brought him peace and security. The large number of written sources related to occult sciences is proof of this claim. Due to the connection of these sciences, especially talismans with images, some of these written sources are illustrated, because in order to practice talismans and enchantment, drawing pictures was also necessary. Daqa'iq al-Haqa'iq (Degrees of Truths); is one of these illustrated manuscripts which its paintings have not yet been examined. The images in this version are so valuable because they provide us with extensive information on the beliefs of Muslim elders in Minor Asia during the Seljuk period. The combination of occult sciences such as talisman, conjuring planets, chemistry, and astrology has influenced the formation of this book. This version was illustrated in Anatolia by al-Nasiri (Nasir al-Din Muhammad b. Ibrahim b. Abd Allah al-Rammal al-Mu'azzim al Sa'ati al-Haykali), extant in a Persian copy dated A.H. 10 Ramadan 670 and Shawwal 671. This manuscript was presented to Kay Khusraw III, one of the last Rum Seljuk rulers, when he was a child. This manuscript can be divided into three main parts. Its three treatises deal with astrology, angelology (study of angels), talismans, and magic, and emphasize prognostication. Its treatises have 51 paintings painted by the scribe. The first part of the book, which has no name, can be divided into two parts. The first part is related to talismans, the titles of which include revealing the secrets of the twenty-eight mansion of the moon, and the main text includes departures to summon the clients, including the names of God, the names of angels, verses from the Qur'an, tribal letters, and magic squares. The paintings in the version include images such as crabs and the moon, dragons, snakes, rams, etc., which have been depicted in order to summon the clients of life and achieve different desires. The second part deals with the rules of astronomy and it is determined what works are best to do in each month. This **research seeks** to study the concept of a painting that shows a man riding a bird in iconological way. As we know, iconology has three basic stages that can reveal the apparent and hidden semantic layers of patterns. The main **question** raised in this research is:

*This research is taken from the first author's MA thesis which was conducted under the guidance of the second author at the university of art

What is the reason for using the painting of a man riding a bird in this book based on the iconology approach? This painting is based on what beliefs? And are these beliefs of Iranian origin? Where can we find the origin of this painting? The importance and necessity of examining the images in this version are due to their contribution to extend previous knowledge of the beliefs of the predecessors and the illustration of occult sciences in the seventh century. To answer this question with the iconological **method**, after describing the role of the man riding the bird and studying the text of the book, written sources with illustrations that have a similar theme have been collected to help us understand the reason of using this painting and its hidden roots. The above mentioned process led to the interpretation of the image of a man riding a bird. The most important result of the descriptive-analytical research is that the reason of using this painting is related to Indian cosmological concepts. Iran and India have had close historical ties over time. Over the millions of years, the country has had many cultural exchanges in language, religion, art, culture, food, and other traditions. This painting can be considered as one of these cultural exchanges, which must have been inspired by the goose (Hamsa) vahana (vehicle) of Brahma, the god of Jupiter, or Garuda, the vahana of Vishnu which is associated with Mercury.

Keywords: Daqa'iq al-Haqa'iq, Art of Painting, Man Riding a Bird, Iconology, India

References: Adham, Nima.(2019). Transformation in Lithograph Illustrations of Iskandarnama Naghali, Ph.D thesis, University of Art, Tehran.

Berlekamp, Persis.(2011). Wonder, Image and Cosmos in Medieval Islam. London:Yale University Press

Canby, sheila R. etc.(2016). Court and Cosmos The Great Age of the Seljuqs. New York: The Metropolitan Museum of Art

Carboni, Stefano.(1997). following the Stars: Images of the Zodiac in Islamic Art. New York: The Metropolitan Museum of Art

Farhad, Massumeh and Bagci, Serpil.(2010). Falnama: The Book of Omens. United kingdom: Arthur M. Sackler Gallery

Gohari, Mostafa. and Kazem Beigi, Mohammad Ali. (2015). The Situation of Occult Sciences After the Mongol Invasion: A Case Study of the Works of Mullah Hossein Vaez Kashefi, History and Culture, No. 95, pp. 137-157

Karimi, Behzad (2019). Schematic of History and Text Research in the Field of Occult Sciences, New History, No. 29, pp. 9-20

Kuehn, Sara.(2011). The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art. Leiden: Koninklijke Brill NV

Manuscript of Daqa'iq al-haqa'iq, dated A.H. 670, Bibliothèque Nationale de France, Ms Persan 174

Manuscript of a Calendar, dated A.H. 1301, Wellcome Library, MS Persian 373

Manuscript of Zakhir-e-iskandari, dated A.H 1032, Library of Tehran University, No.4167

Manuscript of Zakhir-e-iskandari, dated A.H 11 cent., Parliament Library, No.6841

Manuscript of Ajaib al-makhluqat, dated A.H 790, , Bibliothèque Nationale de France, Ms Persan 332

Manuscript of Jawahar al-Ahjar, Khawas al-Ahjar and Manafi al-Ahjar, dated A.H 907-1009, , Bibliothèque Nationale de France, Ms arabe 2775

Musapour, Ibrahim (2008). Encyclopedic Entries on Talisman , Amulet and Magic in Islamic culture, translated and compiled by E.Moosapour, Tehran: Reference Book Publishing

Nelino, Carlo Alfonso (1970). History of Islamic Astronomy (translation of the book Alam al-Falak), translated by Ahmad Aram, Tehran: Islamic Publishing and Research Center Publications

- Panofsky, Erwin. 1972. Studies in Iconology (humanistic themes in the art of the renaissance. Icon Editions, New York
- Panofsky, Erwin. 1955. Meaning in the Visual Arts, Dobleday Anchor Books, New York.
- Pingree, David(1980). Some of the Sources of Ghayat al-hakim. Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 43, 1-15
- Pingree, David(1989). Indian Planetary Images and the Tradition of Astral Magic. Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 52, 1-18
- Rezazadeh, Taher.(2015). Metal Works of West of Iran. Tehran: Elmi va Farhangi Publication.
- Richard, Francis (2004), Effects of Persian Art: Iranian Manuscripts of the 6th to 11th AH. in the National Library of France, translated by A.Rouhbakhshan, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance
- URL1: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449482>
- URL2:<https://collections.vam.ac.uk/item/O81891/brhma-riding-on-his-goose-painting-unknown/>
- URL3:https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1720_CE_Brahma_on_hamsa,_Pahari_school_of_chitra,_Mankot_Himachal_Pradesh.jpg
- URL4:https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Brahma_on_Hamsa,_Tibet,_17th-18th_century,_gilt_bronze_and_polychrome,_HAA.JPG
- Vesel, ziva (2012). Talisman From the Iranian world in The Art and Material Culture of Iranian Shi'ism, ed. Pedram Khosronejad. London:I.B.Tauris
- Warner, Rex (2007). Encyclopedia of World Mythology, translated by Abolghasem Esmailpour, Tehran: Myth

